

1. *Konfese a sociální rozvrstvení*

Při pohledu na statistiku povolání v konfesně smíšených zemích se s nápadnou četností² setkáváme s jevem, který byl vícekrát živě vykládán v katolickém tisku a literatuře³ i na Dnech německých katolíků: s převážně *protestantským* charakterem kapitálového vlastnictví a podnikatelských vrstev, jakož i nejvyšších kvalifikovaných vrstev dělnictva, zejména ale vyššího personálu moderních podniků, technicky a obchodně vzdělaného.⁴ Nejen tam, kde diference konfesi spadá v jedno s rozdílem národností, a tím také se stupněm kulturního rozvoje, jako je tomu nejen na německém východě mezi Němci a Poláky, nýbrž skoro všude, kde měl kapitalistický rozvoj v době svého rozkvětu volné ruce k tomu, aby obyvatelstvo sociálně převrstvil podle svých potřeb a rozčlenil je co do povolání – a čím více tomu tak bylo, tím zřetelněji se to dalo –, nacházíme onen jev vyjádřený v číslech statistiky. Relativně mnohem silnější, tj. v procentuálním podílu celkového obyvatelstva převažující podíl protestantů na kapitálovém vlastnictví,⁵ ve vedení a na nejvyšších stupních práce ve

² Odlišné případy se – nikoli vždy, ale často – vysvětlují tím, že konfesionalita dělnictva nějakého průmyslového odvětví přirozeně závisí v *první* řadě na konfesi místa jejich pobytu, případně na konfesi oblasti, z níž se jeho dělnictvo rekrutuje. Tato okolnost mění často na první pohled obraz, který poskytují mnohé statistiky – třeba v Rýnské provincii. Kromě toho jsou tato čísla přirozeně důležitá jen při dalekosáhlé specializaci a výčtu jednotlivých povolání. Jinak budou velcí podnikatelé spolu se samostatně pracujícími „mistry“ zařazováni za určitých okolností do kategorie „vedoucí podniku“. *Dnešní* „rozvinutý kapitalismus“, zejména s ohledem na širokou spodní vrstvu svého nevyučeného dělnictva, je ale především zcela nezávislý na oněch vlivech, jež v minulosti konfese *mohly* mít. K tomu se vrátíme později.

³ Srv. např. B. Schell, *Der Katholizismus als Prinzip des Fortschrittes*, Würzburg 1897, str. 31. – v. Hertling, *Das Prinzip des Katholizismus und die Wissenschaft*, Freiburg 1899, str. 58.

⁴ Jeden z mých žáků například prošel nejzevrubnější statistický materiál, jenž o těchto věcech máme k dispozici: *Bádenskou* statistiku konfesi. Srv. M. Offenbacher, *Konfession und soziale Schichtung. Eine Studie über wirtschaftliche Lage der Katholiken und Protestanten in Baden*, Tübingen u. Leipzig 1901 (sv. IV, sešit 5 národohospodářských pojednání bádenských vysokých škol). Fakta a čísla, která dále používám pro ilustraci, pocházejí všechna z této práce.

⁵ Tak například v Bádensku v roce 1895 na 1000 evangelíků připadalo 954 060

velkých moderních průmyslových a obchodních podniků⁶ je nutno zčásti převést na historické důvody,⁷ které leží daleko v minulosti a u nichž se konfesní příslušnost nezdá být *příčinou* ekonomických jevů, nýbrž do určité míry jejich *následkem*. Účast na oněch ekonomických funkcích předpokládá dílem vlastnictví kapitálu, dílem nákladné vzdělání, dílem – a to většinou – obojí, a je dnes vázána na vlastnictví zděděného bohatství nebo alespoň na určitý blahobyt. Avšak právě největší počet nejbohatších, přírodou nebo dopravní situací zvýhodněných a hospodářsky rozvinutých oblastí říše, zvláště pak ale převážná většina bohatých *měst* se v 16. století přiklonila k protestantismu a následně působení tohoto příklonu jde protestantům k dobru v ekonomickém boji o bytí ještě dnes. Ale hned nato vzniká historická otázka: Jaký důvod měla tato zvlášť silná predispozice ekonomicky rozvinutých oblastí pro církevní revoluci? A odpověď není rozhodně tak jednoduchá, jak bychom se zprvu domnívali. Zbavení se ekonomického tradicionalismu se jistě jeví jako moment, který musel bezpochyby zcela podstatně podporovat sklon k pochybnostem také ohledně náboženské tradice a k odporu proti tradičním autoritám vůbec. Ale přitom je třeba brát ohled na to, na co se dnes často zapomíná: že přece reformace neznamena ani tak *odstranění* církevního panství nad životem, jako spíše nahrazení jeho dosavadní formy *jinou*. A to nahrazení krajně pohodlného, tehdy prakticky málo citelného, namnoze již jen formálního panství, a to reglementací veškerého způsobu života, která byla neobyčejně zatěžující, miněná vážně a v myslitelně největší míře pronikající všechny sféry soukromého i veřejného života. Panství katolické církve – „kacíře trestající, avšak k hříšníkům mírné“, jak se projevovalo dříve právě tak jako nyní – snášejí dnes také národy naprosto moderní hospodářské fyziognomie a stejně je snášely nejbohatší, ekonomicky nejrozvinutější oblasti, jež na přelomu 15. století svět znal. Panství kalvinismu, tak jak působilo v 16. století v Ženevě a Skotsku, na přelomu 16.

marek daní z *kapitálové renty*, na 1000 katolíků to bylo 589 000 marek. Daleko v čele ovšem kráčeji židé s více než 4 miliony na 1000. (Čísla podle Offenbachera, cit. d., str. 21.)

⁶ K tomu nutno srovnat veškeré vývody Offenbacherovy práce.

⁷ Také k tomu viz podrobnější výklady týkající se Bádenska v prvních dvou kapitolách Offenbacherovy práce.

a 17. století ve velkých částech Holandska, v 17. století v Nové Anglii a dočasně i v Anglii samé, by pro nás bylo nejnesnesitelnější formou církevní kontroly jednotlivce, která by vůbec mohla existovat. Tak také bylo pociťováno v širokých vrstvách starého patriciátu tehdejší doby, v Ženevě stejně jako v Holandsku nebo v Anglii. Nikoli příliš mnoho, nýbrž příliš málo církevně-náboženské vlády nad životem bylo přece tím, co považovali za nutné kárat právě ti reformátoři, kteří vyvstali v ekonomicky nejrozvinutějších zemích. Jak tedy došlo k tomu, že právě tyto ekonomicky nejrozvinutější země a – jak ještě uvidíme – v nich právě tehdy ekonomicky prosperující „měšťanské“ střední třídy, nad sebou nejen ono jim až dosud neznámé puritánské tyranství strpěly, nýbrž v jeho obhajobě daly vzniknout hrdinství, jaké právě *měšťanské* třídy jako *takové* předtím znaly zřídka a potom nikdy: „the last of our heroismus“,⁸ jak to nikoli bez důvodů říká Carlyle?

Avšak dále a hlavně: může-li se dnes, jak se říká, silnější podíl protestantů na vlastnictví kapitálu a na vedoucích pozicích v moderním hospodářství jednoduše chápat jako následek jejich historicky nabytých, v průměru lepších majetkových dispozic, ukazují se na druhé straně jevy, jejichž kauzální poměr nepochybně *takovýto není*. Sem patří, abychom uvedli jen některé, především zcela obecný, v Bádensku jako v Bavorsku a např. v Maďarsku prokazatelný rozdíl v *druhu* vyššího vzdělání, které obvykle poskytují katoličtí rodiče svým dětem na rozdíl od protestantských rodičů. Že procento katolíků mezi žáky a abiturienty „vyšších“ učebních zařízení v celku zřetelně zaostává⁹ za jejich celkovým podílem na počtu obyvatelstva, to

⁸ „Poslední z našich heroismů“ – pozn. překl.

⁹ Z celkového obyvatelstva Bádenska bylo r. 1895 37,0 % protestantů, 61,3 % katolíků, 1,5 % židů. Avšak konfesionalita žactva na školách, které navazují na obecné a nejsou povinné se 1885/1891 utvářela následovně (podle Offenbachera, cit. d., str. 16):

	protestanti	katolíci	židé
gymnasia	43 %	46 %	9,5 %
reálná gymnasia	69 %	31 %	9 %
vyšší reálné školy	52 %	41 %	7 %
reálné školy	49 %	40 %	11 %
vyšší měšťanské školy	51 %	37 %	12 %
průměr	48 %	42 %	10 %

Přesně stejné jevy v Prusku, Bavorsku, Würtembursku, Říšských zemích,

ovšem lze značným dílem připsat zmíněným zděděným majetkovým rozdílům. Že však ale také *mezi* katolickými abiturienty nápadně *silně* zaostává oproti protestantům podíl těch, kteří vycházejí z moderních ústavů zvláště zařízených na přípravu k technickým studiím a výrobně-obchodním povoláním, a vůbec k buržoazním zaměstnáním¹⁰ – z reálných gymnázií, reálných škol, vyšších měšťanských škol atd., zatímco je jimi upřednostňováno ono vzdělání, které poskytují humanistická gymnasia – je jev, který tím není vysvětlen, který spíše naopak sám musí být brán v potaz při vysvětlování nepatrného podílu katolíků na kapitalistickém zisku. Ještě nápadnější je ale pozorování, které pomáhá pochopit nepatrný podíl katolíků ve vyučeném *dělnictvu* moderního velkopřmyslu. Známý jev, že továrna bere své vyučené pracovní síly ve velké míře z řemeslného dorostu, kterému tedy přenechává výuku svých pracovních sil a po jejím ukončení mu je odebrává, se ukazuje podstatně silněji u protestantských než u katolických tovaryšů. Jinými slovy, mezi tovaryši vykazují katolíci silnější sklon setrvávat u řemesla, častěji se tedy stávají řemeslnými *mistry*, kdežto protestanti v relativně velké míře odcházejí do továren, aby zde dosahovali nejvyšších příček vyučeného dělnictva a továrního úřednictva.¹¹ V těchto případech je kauzální poměr nepochybně *takový*, že *výchovou vštípená duchovní specifická*, a to zde onen směr vzdělání podmíněný prostřednictvím náboženské atmosféry vlasti a rodičovského domu, určovala volbu povolání i další pracovní osudy.

Menší podíl katolíků na moderních průmyslových zaměstnáních v Německu je ale nyní o to nápadnější, že odporuje dávné¹² a také současné zkušenosti, že národnostní nebo náboženské menšiny, které jsou jakožto „ovládané“ postaveny proti jiné, „vládnoucí“ skupině,

Maďarsku (viz čísla u Offenbachera, cit. d., str. 18 n.).

¹⁰ Viz čísla v předchozí poznámce, podle kterých je o třetinu zaostávající trvalá četnost katolíků na středních školách mezi počty katolického obyvatelstva překračována o několik procent *jen* na gymnasiích (v podstatě z důvodů přípravy na theologické studium). Jako charakteristické vyzvedněme s ohledem na pozdější výklady ještě, že v Maďarsku *reformovaní* vykazují v ještě silnější míře projevy četnosti protestantských středoškoláků (M. Offenbacher, cit. d., pozn. na str. 19.).

¹¹ Viz doklady u Offenbachera, cit. d., str. 54 a tabulky na konci práce.

¹² Zvláště dobře je to patrné na později vícekrát citovaných místech ve spisech sira W. Pettyho.

bývají z politicky vlivných pozic *na základě* svého dobrovolného nebo nedobrovolného rozhodnutí vehnány na dráhu zisku, že jejich nejnadanější příslušníci, kteří nemohou nalézt žádné uplatnění ve státní službě, se svoji ctižádost snaží uspokojovat právě zde. Tak tomu bylo nepopíratelně v případě nepochybného ekonomického vzestupu Poláků v Rusku a ve východním Prusku – v protikladu k jimi ovládané Haliči –, tak tomu bylo dříve s hugenoty ve Francii za Ludvíka XIV, s nonkonformisty a kvakery v Anglii a – last not least – se Židy po celá dvě tisíciletí. Avšak u katolíků v Německu nevidíme nic z tohoto působení, nebo přinejmenším nic nápadného, a ani v minulosti, ani v Holandsku, ani v Anglii, v dobách, kdy byli pronásledováni nebo jen tolerováni, nemohou v protikladu k protestantům vykázat žádný nějak význačný *ekonomický* rozvoj. Spíše nadále trvá fakt, že protestanti (a mezi nimi zvláště určité skupiny, o nichž pojednáme později), a to *jak* jako vládnoucí, *tak* jako ovládaná vrstva, *jak* jako minorita, *tak* jako majorita vykazují specifický sklon k ekonomickému racionalismu, který nebylo a není možné pozorovat stejným způsobem u katolíků *ani* ve stejné, *ani* v odlišné situaci.¹³ Důvod odlišného chování musíme tedy co do jeho hlavní příčiny hledat v přetrvávající vnitřní specifčnosti a *nikoli* jen v příslušné vnější historickopolitické konfesní situaci.¹⁴

¹³ Neboť Pettym provedená exemplifikace na *Irsko* má velmi jednoduchý důvod, že tam protestantská vrstva sídlila jen jako absentistické zemské panstvo. Kdyby tvrdila něco víc, tak by to bylo (jak známo) zavádějící, jak dokládá postavení vrstvy „skoto-irské“. Typický vztah mezi kapitalismem a protestantismem existoval v Irsku právě tak jako jinde. (O „skoto-irství“ v Irsku viz C. A. Hanna, *The Scotch-Irish*, 2 díly, New York, vyd. Putnam.)

¹⁴ To ovšem nevyklučuje, že také historicko-politická situace konfesí měla nanejvýš důležité konsekvence, a s tím není výslovně v rozporu, že, jak bude později ukázáno, pro vývoj celé atmosféry života mnohých protestantských sekt, a to i pro jejich účast v hospodářském životě, mělo rozhodující zpětný význam, že reprezentovaly malé, a proto homogenní minority, jak tomu bylo např. vlastně všude u *přísných* kalvinistů mimo Ženevu a Novou Anglii, dokonce i tam, kde politicky vládli. – Že *emigranti* všech konfesí země: indiští, arabští, čínští, syrští, feničtí, řečtí, lombardští atd. přesídlovali z vysoce rozvinutých zemí jako nositelé *obchodnického školení* do jiných zemí, to bylo zcela universálním jevem a nemá nic společného s naším problémem. (L. Brentano v často citované stati *Počátky moderního kapitalismu* poukazuje na svoji vlastní rodinu. Avšak *bankéři* cizí provenience jako vzoroví nositelé obchodnických zkušeností a vztahů existovali ve *všech* dobách ve všech zemích. Nejsou žádným specifikem *moderního*

Šlo by tedy o to, aby se vůbec jednou prozkoumalo, které prvky oně konfesní specifčnosti to jsou anebo byly, jež působily a částečně ještě působí tímto výše naznačeným směrem. Při povrchním pozorování a na základě jistých moderních výrazů by člověk mohl být v pokušení formulovat tento protiklad tak, že větší „odcizenost světa“ v katolicismu, ony asketické rysy, které prokazují jeho nejvyšší ideály, musí vychovávat jeho vyznavače k větší indiferentnosti vůči statkům tohoto světa. Toto odůvodnění také vsutku odpovídá dnes obvyklému populárnímu schématu posuzování obou konfesí. Z protestantské strany se toto pojetí využívá ke kritice oněch (skutečných nebo údajných) asketických ideálů katolického životního způsobu, z katolické strany se odpovídá námitkou „materialismu“, jehož následkem je údajně v protestantismu sekularizace všech obsahů života. I jeden moderní autor se domníval, že tento protiklad, který vystupuje navenek v chování obou konfesí vůči zisku, má formulovat taktó: „Katolík ... je klidnější; vybaven menším pudem po zisku, sází více na co možná zajištěný průběh života, i když s menšími příjmy, než na ohrožený, rozčilující, ale eventuálně slávu a bohatství přinášející život. Lidová moudrost to formuluje žertovně: buď dobře jíst, nebo dobře spát. V daném případě protestant rád dobře jí, kdežto katolík chce klidně spát.“¹⁵ Vsutku lze tímto „chtít dobře jíst“ sice neúplně, ale přesto částečně správně charakterizovat motivaci části církevně indiferentních protestantů v *Německu v přítomnosti*. Ale nejenom, že v minulosti byla situace jiná: jak známo, pro anglické, holandské a americké puritány byl charakteristický právě opak „světské radosti“, a to je, jak ještě uvidíme, pro nás právě jeden z jejich rozhodujících charakterových rysů. Ale např. francouzský protestantismus si velmi dlouho a v jisté míře až dodnes uchoval ten charakter, který se v kalvínské církvi vůbec a v církvích „pod křížem“ v době náboženských bojů vytvářel všude. Byl tedy jak známo přesto – nebo, a tak se budeme musít nadále ptát, snad právě proto – jedním z nejdůležitějších nositelů průmyslového a kapitalistického rozvoje Francie a v malém měřítku, v němž to připouštělo pronásle-

kapitalismu a – viz později – protestanti na ně pohlíželi s etickou nedůvěrou. Jinak tomu bylo s locarnskou protestantskou rodinou Muraltů, která přišla do Žürichu a velice brzy patřila k nositelům specificky *moderního* kapitalistického (*industriálního*) rozvoje.

¹⁵ M. Offenbacher, cit. d., str. 68.

dování, takovým zůstal. Jestliže chce někdo tuto vážnost a tuto silnou nadvládu náboženských zájmů ve způsobu života nazývat „odcizeností světa“, pak francouzští kalvinisté byli a jsou světu odcizení právě tak jako např. severoněmečtí katolíci, jimž je jejich katolicismus záležitostí srdce v takové míře, jako žádnému jinému národu na světě. A *obojí* se pak odlišují stejným způsobem od převládající náboženské strany: od oněch francouzských katolíků, kteří jsou ve své spodní vrstvě krajně požívační, v horní vrstvě náboženství přímo nepřátelští, i od oněch dnes ve světském puzení za ziskem se ztrácejících a ve svých horních vrstvách nábožensky indiferentních německých protestantů.¹⁶ Sotva co než tato paralela ukazuje zřetelněji, že si zde nelze nic počít s tak vágními představami, jako je ona (údajná) „odcizenost světa“ v katolicismu či ona (údajná) „světská radost“ v protestantismu, ani s čímkoli podobným, poněvadž jsou v této obecnosti dílem ještě dnes, dílem přinejmenším pro minulost zcela nevhodné. Jestliže by ale s nimi někdo chtěl operovat, pak by kromě už učiněných poznámek musel objasnit ještě mnohá jiná pozorování, která se bez dalšího vnucují a která vedou takřka k myšlence, zda nelze celý protiklad mezi cizostí světa, askezí a církevní zbožností na jedné straně, a účastí na kapitalistickém zisku na druhé straně převrátit v jejich vnitřní *spřízněnost*.

Skutečně je opravdu nápadné – máme-li začít několika zcela vnějšími momenty –, jak velký byl počet stoupců právě nejnižších forem křesťanské zbožnosti, kteří pocházeli z obchodnických kruhů. Zvláště pietismus vděčí za nápadně vysoký počet svých nejvážnějších vyznavačů tomuto původu. Zde by se mohlo myslet na druh kontrastního působení „mamonismu“ u niterných a obchodnickému povolání nepřizpůsobivých povah, a průběh „obrácení“ – jak u Františka z Assisi, tak u mnoha těchto pietistů – se jistě velmi často takto subjektivně jevil tomu, kdo byl obrácen. A jako reakce na asketickou výchovu v mládí by se pak mohl podobně vysvětlovat nápadně častý jev – až po Cecila Rhodese –, že z farních domů vycházejí kapitalističtí podnikatelé velkého stylu. Avšak tento způsob výkladu selhává

¹⁶ Neobyčejně jemné poznámky o charakteristických zvlátnostech konfesí v Německu a ve Francii a o křížení jejich protikladů s ostatními kulturními elementy v alsaském národnostním boji se nacházejí ve vynikajícím spise W. Witticha, *Deutsche und französische Kultur im Elsaß*, v *Illustrierte Elsaß. Rundschau*, 1900, vyšlo rovněž jako zvláštní otisk.

tam, kde se virtuózní kapitalistický obchodní smysl v téže osobě *spojuje* se zbožností, která proniká a řídí celý život, a tyto případy nejsou osamocené, nýbrž jsou význačným znakem celých skupin historicky nejdůležitějších protestantských církví a sekt. Zvláště kalvinismus, *kdekoli se objevil*,¹⁷ vykazuje takovouto kombinaci. Jakkoli málo byl kalvinismus v době šíření reformace v nějaké zemi (jakož vůbec nějaké protestantské konfese) vázán na nějakou určitou jednotlivou třídu, je přesto charakteristické a v jistém smyslu „typické“, že např. ve francouzských hugenotských církvích byli mezi proselyty brzy početně zvláště silně zastoupeni mniši a průmyslníci (obchodníci a řemeslníci) a že zastoupení zůstali i v časech pronásledování.¹⁸ Už Španěl věděli, že „kacířství“ (tj. kalvinismus Holanďanů) „podporuje obchodního ducha“, a to zcela odpovídá názorům, které sir W. Petty předložil ve svém výkladu o důvodech kapitalistického rozmachu Holandska. E. Gothein¹⁹ právem označuje kalvinistickou diasporu jako „paňeniště kapitalistického hospodářství“.²⁰

¹⁷ To *pak* přirozeně znamená: jestliže v příslušné oblasti *vůbec* existovala *možnost* kapitalistického vývoje.

¹⁸ Viz o tom např.: Dupin se St. André, *L'ancienne église réformée de Tours. Les membres de l'église* (Bull. de la soc. de l'hist. du Protest. 4. s. t. 10). Také zde by se mohlo zase – a zejména katolickým posuzovatelům je tato myšlenka blízká – poukazovat na touhu po *emancipaci* z klášterní nebo vůbec církevní kontroly jako na vůdčí motiv. Ale proti tomu stojí nejen úsudek dobových odpůrců (včetně Rabelaise), nýbrž také např. pochybnosti na základě svědomí na prvních hugenotských národních synodech ohledně toho (např. 1. Synode, C. partic., qu. 10 u Aymona, Synod. Nat. str. 10), zda se *bankéř* může stát starším církve a – vzdor Kalvínovu nedvojznačnému stanovisku – na národních synodech stále se navracející zkoumání týkající se svolení přijímat úroky, podněcované dotazy pochybovačných členů společenství s ohledem na silný podíl v něm zainteresovaných kruhů, *současně* ale přece také přání výkonu „usuraria pravitas“ bez kontroly zpovědí ukazují, že něco takového *nemohlo* být rozhodující. (To samé – viz dále – v Holandsku. Kanonický *zákaz úroků*, abychom to řekli výslovně, v *těchto* zkoumáních nehraje vůbec žádnou roli.)

¹⁹ E. Gothein, *Wirtschaftsgeschichte des Schwarzwaldes und der angrenzenden Landschaften*, 1892, I, 67.

²⁰ Na to navazují krátké poznámky Sombartovy, *Der moderne Kapitalismus*, 1. vyd., str. 380. Později Sombart bohužel, v podle mého názoru nejslabších partiích svého velkého díla (*Der Bourgeois*, München 1913), obhajoval – a to pod vlivem spisu F. Kellera (*Unternehmung und Mehrwert, Schriften der Görres-Gesellschaft*, sešit 12), zůstávajícího rovněž, vzdor mnoha dobrým (avšak v *tomto*

Převahu francouzské a holandské ekonomické kultury, která převážně pocházela z této diaspory, by dokonce bylo možné nahlížet jako rozhodující moment nebo také jako mocný vliv exilu a vymaňování z tradičních životních poměrů.²¹ Jak je známo z Colbertových bojů, právě tak tomu bylo v 17. století dokonce ve Francii samotné. I Rakousko – nemluvě o jiných zemích – své protestantské továrníky příležitostně importovalo. Jak se zdá, ne všechny protestantské denominace působily tímto směrem stejně silně. Podle všeho tomu tak bylo s kalvinismem také v Německu; ve srovnání s jinými vyznáními se zdá, že „reformovaná“ konfese²² byla ve Wuppertalu právě tak jako i jinde příznivější rozvoji kapitalistického ducha. Příznivější než např. lutherství, jak nás poučuje právě ve Wuppertalu srovnání jak ve velkém, tak v malém.²³ Pro Skotsko tento vztah zdůrazňovali

ohledu nikoli novým) poznámkám *pod* úrovní jiných moderních apologetických katolických prací – jednu zcela pochybnou „tezi“, k níž se ještě příležitostně vrátíme.

²¹ Neboť to, že pouhý fakt změny vlasti patří v případě práce k jednomu z nejmocnějších prostředků její intenzifikace, je mimo pochybnost (srv. také pozn. 14). – Totéž polské děvče, které není možné doma vytrhnout z tradiční lenosti žádnými příznivými šancemi výdělku, zdánlivě zcela změni celou svoji přirozenost a je schopné neobyčejného využití, když pracuje v cizině jako „saská příchozí“. U sezónních italských dělníků se setkáváme se zcela stejným jevem. Že zde není nijak rozhodující pouze výchovný vliv vstupu do vyššího kulturního prostředí, jakkoli to ovšem hraje také svoji úlohu, se ukazuje v tom, že k tomuto jevu dochází také v zemědělství, kde se jedná o naprosto stejný *druh* činnosti jako doma, a kde ubytování v ubytovnách pro sezónní dělníky atd. dokonce dočasně znamená pokles na životní úroveň, která by doma nebyla nikdy snášena. Pouhý fakt práce ve zcela jiném prostředí, než je to navyklé, zde prolamuje tradicionalismus a je „výchovný“. Sotva je třeba naznačovat, jak mnoho z amerického ekonomického rozvoje spočívá na takovémto působení. Ve starověku měl zcela podobný význam babylónský exil pro Židy, dokonce bychom chtěli říci – s rukama hmatajícima v nápisích – že se to týká také Partů. Ale u protestantů, jak ukazuje nepominutelný rozdíl ekonomických zvláštností puritánských kolonií v Nové Anglii oproti katolickému Marylandu, episkopálnímu Jihu a interkonfesionálnímu Rhode Islandu, se vliv jejich náboženských zvláštností ukazuje zcela zřejmě jako *samostatný* faktor, podobně jako v Indii třeba u Jainů.

²² Ta je, jak známo, ve většině svých forem více či méně *temperovaným* kalvinismem nebo zwinglianismem.

²³ V téměř čistě luteránském Hamburku *jediny* až do 17. století sahající majetek patřil známé *reformované* rodině (přátelské upozornění prof. A. Wahla).

Buckle a z anglických básníků jmenovitě Keats.²⁴ Ještě nápadnější je, což je právě tak třeba pouze připomenout, souvislost náboženské reglementace života s neintenzivnějším rozvojem obchodního smyslu u celé řady právě oněch sekt, jejichž „odeznenost životu“ je stejně příslovečná jako jejich bohatství: obzvláště u *kvakerů* a *menonitů*. Role, již ti první hráli v Anglii a Severní Americe, připadla druhým v Holandsku a Německu. Že Friedrich Vilém I. ve Východním Prusku menonity dokonce obhajoval jako nepostradatelné nositele průmyslu, a to vzdor jejich absolutnímu odmítání vojenské služby, je sice jen jedním, ale ovšem z početných zvláštností tohoto krále jistě známým faktem, který to ilustruje. A že konečně pro *pietisty* platila kombinace intenzivní zbožnosti se stejně silně rozvinutým smyslem pro obchod²⁵ a úspěch, to je dostatečně známo – stačí připomenout jen rýnské poměry a Calw; není proto třeba v těchto jen provizorních výkladech kupit další příklady. Neboť už těchto několik příkladů ukazuje jedno: „duch práce“, „pokroku“ nebo jak jinak se bude označovat, jehož probuzení máme sklon protestantismu připisovat, se nesmí chápat, jak tomu dneska bývá, jako „světská radost“, nebo v nějakém jiném „osvěcenském“ smyslu. Starý protestantismus Lutheřův, Kalvínův, Knoxův, Voetův by si s tím, čemu se dnes říká pokrok, počal opravdu velmi málo. Byl přímo nepřátelský k celým stránkám moderního života, které dnes nechce postrádat ani ten jeho nejextrémnější vyznavač. Máme-li tedy vůbec nalézt nějakou vnitřní příbuznost určitých výrazů staroprotestantského ducha a moderní kapitalistické kultury, *musíme* se chtít nechtět pokusit nehladat ji v jeho (údajně) více či méně materialistické nebo anti-asketické „světské radosti“, ale spíše v jeho čistě *náboženských* rysech. Monte-

²⁴ „Nové“ tedy není, že se zde zdůrazňuje tato souvislost, o níž pojednávali už Lavaleye, Matthew Arnold a jiní, nýbrž naopak její zcela neodůvodněné zpochybňování. Je třeba ji *vysvětlit*.

²⁵ To ovšem nevylučuje, že oficiální pietismus, stejně jako i jiné náboženské směry, se později z patriarchálních nálad bránil určitému „pokroku“ kapitalistické organizace práce – např. přechodu od domácí výroby k továrnímu systému. Jak ještě často uvidíme, je třeba přísně rozlišovat mezi tím, oč nějaké náboženské směřování *usilovalo* jako o ideál, a tím, *jaký byl* jeho faktický vliv na způsob života stoupců. (Mnou propočítané příklady specifického osvojování práce pietistickými pracovními silami z jedné westfálské továrny se nacházejí ve stati *Zur Psychophysik der gewerblichen Arbeit*, v *Archiv für Soziologie*, XX–VIII, např. str. 263)

squieu o Angličanech říká (*Esprit des lois*, kniha XX, kap. 7), že to „ze všech národů světa dovedli nejdále ve třech důležitých věcech: ve zbožnosti, v obchodu a ve svobodě“. Měla by se snad jejich převaha ve sféře zisku – a, což patří do jiné souvislosti, jejich sklon ke svobodným politickým institucím – dávat do souvislosti s oním rekordem zbožnosti, jež jim Montesquieu přiznává?

Jestliže otázku postavíme takto, okamžitě před námi vyvstane množství nejasně pocíťovaných možných vztahů. Právě nyní bude muset být úkolem *formulovat* právě to, co nám zde nejasně tane na mysli, tak zřetelně, nakolik je to vůbec možné v případě nevyčerpatelné rozmanitosti, jež se skrývá v každém historickém jevu. Aby to ale bylo možné, musíme nutně opustit oblast vágních obecných představ, s níž jsme až dosud operovali, a pokusit se proniknout do oněch rozdílných velkých náboženských myšlenkových světů, které jsou nám historicky dány v různých podobách křesťanského náboženství.

Je ale žádoucí, abychom ještě předtím učinili několik poznámek: především o zvláštnotech objektu, o jehož historický výklad se jedná; dále o smyslu, v němž je v rámci našeho zkoumání takovéto vysvětlení vůbec možné.

2. „Duch“ kapitalismu

V nadpisu této studie je použit poněkud složitě znějící pojem „*duch* kapitalismu“. Co pod ním máme rozumět? Při pokusu podat „definici“ něčeho takového se okamžitě ukazují určité potíže, které spočívají v povaze účelu poznání.

Jestliže vůbec existuje nějaký vykazatelný objekt poznání, pro který by onen obrat měl smysl, tak to může být pouze „historické individuum“, tzn. komplex souvislostí v určité dějinné skutečnosti, ze které pojmově vytváříme celek s ohledem na jeho *kulturní význam*.

Ale takovýto historický pojem nemůže být definován (tzn. „vymezen“) podle schématu „genus proximum, differentia specifica“, nýbrž musí být postupně *komponován* z podstatných složek své jedinečné dějinné skutečnosti, a to proto, že se obsahově týká určitého jevu, který je pro nás významný jen ve své individuální *zvláštnosti*. Definitivní pojmové uchopení proto nemůže stát na začátku, nýbrž až na konci zkoumání: jinými slovy, teprve v průběhu výkladu a jako

jeho podstatný výsledek se ukáže, jak lze co nejlépe – a to znamená z hledisek, která jsou tu pro nás zajímavá, co nejadektivněji – formulovat to, co zde chápeme jako „*ducha*“ kapitalismu. Tato hlediska (o nichž zde budeme ještě hovořit), v jejichž perspektivě mohou být analyzovány ony historické jevy, které zde zkoumáme, nejsou opět těmi jedině možnými. Jiná hlediska by zde, podobně jako při každém historickém jevu, zprostředkovala jiné rysy jako „podstatné“: z toho bez dalšího plyne, že „*duchem*“ kapitalismu se vůbec ne nutně může a musí rozumět *jen* to, co se *nám* na něm v našem pojetí ukazuje jako podstatné. To je dáno bytostně povahou „historické pojmotvorby“, která pro své metodické účely nevměstává skutečnost do abstraktních rodových pojmů, nýbrž usiluje o to, aby ji včlenila do konkrétních genetických souvislostí a dala jí nevyhnutelně specificky *individuální* zabarvení.

Má-li přesto úspěšně proběhnout zjištění objektu, o jehož analýzu a historické vysvětlení jde, nemůže to být cestou pojmové definice, nýbrž zpočátku jen provizorním *znázorněním* toho, co se zde „*duchem*“ kapitalismu míní. Takovéto znázornění je totiž pro účely dorozumění o předmětu zkoumání vskutku nepostradatelné – a za tímto účelem se budeme přidržovat jednoho dokumentu onoho „*ducha*“, který to, o co zde jde především, obsahuje v téměř klasické čistotě a přesto má současně tu výhodu, že je oproštěn od *každého* přímého vztahu k náboženství a je tedy – pro naše téma – „bezpředpokladový“:

Mysli na to, že čas jsou peníze; kdo by denně svou práci mohl vydělat deset šilinků a jde se na půl dne procházet nebo čas proleň ve svém pokoji, ten, když na svoji zábavu vydal byt' jen šest pencí, nesmí počítat jen je, neboť vedle toho ještě vydal nebo spíše vyhodil pět šilinků.

Mysli na to, že kredit jsou peníze. Jestliže někdo u mě ponechá své peníze, když jsou splatné, tak mi daroval své zájmy, nebo to, co jsem s nimi mohl během této doby začít. Neboť představuje velkou sumu, když má člověk dobrý a velký kredit a dovede ho dobře používat.

Mysli na to, že peníze mají plodnou a úrodnou povahu. Peníze mohou produkovat peníze a jejich oddenky mohou nést ještě více a tak neustále. Pět šilinků dobře vydaných představuje šilinků šest, a dále sedm šilinků a tři pence a tak dál až do sta liber šterlinků. Čím více peněz je, tím více při obratu produkuje, takže